

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА

УДК 37.015.31: 172.15

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.84.16>

О. І. Гевко

старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

О. П. Жаровська

кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри психолого-педагогічної освіти та соціальних наук
КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти»

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ЩОДО ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Стаття присвячена визначенню критеріїв та рівнів громадянської вихованості, перевірці ефективності педагогічних умов громадянського виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Авторами було уточнено показники для кожного критерію і логічна послідовність використання цих показників у діяльності учнів.

Інтелектуальний критерій представлено такими показниками: глибиною знань учнів громадянського змісту; наявність в учнів громадянської позиції; уміння учнями виокремлювати й аналізувати явища громадянського життя. Показниками емоційного критерію є: наявність власної позиції стосовно подій в державі; уміння визначати виховний потенціал в позашкільній діяльності; здатність до оцінки цінностей демократичного суспільства. Діяльнісний критерій визначено такими показниками: вияв інтересу до взаємодії громадян і держави в досягненні суспільного добробуту; активність у підтриманні механізму захисту прав людини; особистісна самореалізація серед однолітків.

Було констатовано високий рівень, середній, низький рівні громадянської вихованості учнів.

Для здійснення кількісної оцінки показників рівнів громадянської вихованості враховувалась думка експертів. Експерти заповнювали спеціально розроблені карти, в яких було вказано критерії громадянської вихованості, опис рівнів, та параметрів кількісної оцінки з урахуванням показників. Потім за всіма критеріями обчислювалася середня величина оцінки, наданої експертами.

Формувальний етап педагогічного експерименту передбачав реалізацію педагогічних умов громадянського виховання учнів: створення у загальноосвітньому навчальному закладі громадянського освітнього середовища; упровадження громадянської спрямованості змісту навчальних предметів; оптимізація громадянського виховання учнів у позакласний час.

До найбільш ефективних форм громадянського виховання учнів автори віднесли такі: бесіди, дискусії, анкетування, екскурсії до краєзнавчих та художніх музеїв, відвідування виставок, зустрічі військовослужбовцями. Зміни, які відбулися у рівнях громадянської вихованості учнів, дозволили авторам зробити висновок про ефективність впроваджених педагогічних умов. Різниця в результатах в експериментальній та контрольній групах засвідчила позитивний вплив застосування педагогічних умов громадянського виховання учнів загальноосвітнього навчального закладу на цей процес.

Ключові слова: громадянське виховання, учні, загальноосвітній навчальний заклад, критерії та показники громадянської вихованості, рівні громадянської вихованості.

Постановка проблеми. Для будь-якого психолого-педагогічного дослідження важливим є виявити та перевірити чинники та умови, здійснити відбір педагогічних засобів та прийомів, щоб вико-

ристати їх для удосконалення систему виховання особистості. Для нас важливим було зосередити наукові пошуки на особливостях громадянського виховання учнів загальноосвітніх навчальних

закладів. Під час реалізації педагогічних умов громадянського виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів зверталась увага на: єдність виховних та навчальних заходів громадянського спрямування; уособлення учня з його громадянською позицією та діями як громадянина; широкий спектр питань, які є важливими в контексті вирішення завдань громадянського виховання учнів; формування особистісних якостей з урахуванням громадянських якостей особистості учня; урахування вимог громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Громадянське виховання певних категорій вихованців є предметом досліджень Т. Пантюк [1], П. Вербицької [2], Є. Гарбар [3]. Вчені зосереджують увагу на різних аспектах проблеми [4–5]. У працях багатьох науковців подано слушні ідеї щодо удосконалення процесу оцінки громадянського виховання [6–7]. Так, О. Жосан [8] застосує методики оцінки вихованості фахівців.

Дослідниця І. Шкільна розглядає громадянську активність учнів як інструмент формування їх патріотичної вихованості. До рівнів та критеріїв патріотичної вихованості учнів через розвиток їх громадянської активності відносить такі: «емоційно-інтелектуальний критерій (основні характеристики за рівнями: а) рівень присутності (спостерегача); б) рівень участі (виконавчий, творчий); в) рівень ініціювання й організації; когнітивний критерій – засвоєння способів відображення соціальної реальності: а) рівень окремих ознак; б) рівень сукупності ознак; в) понятійний рівень сприйняття соціального об'єкта-явища; операційний критерій – взаємодії з об'єктами дійсності: а) рівень конкретних операцій; б) рівень завершених дій; в) рівень цілісної діяльності» [9].

Значний науковий інтерес для нашого дослідження становлять напрацювання М. Левківського. На думку вченого, «громадянська відповідальність містить такі компоненти: ціннісно-орієнтаційний, мотиваційний, когнітивний, практичний та особистісний. Зміст ціннісно-орієнтаційного компоненту передбачає загальнолюдські і національні цінності, як складники культури, зокрема самоцінність конкретної людини, її життя, здатність учнів захоплюватися красою живого, вчинками добродійної діяльності, гуманного ставлення один до одного, розуміння доцільності добротворчої, розумно перетворювальної діяльності людських спільнот та ін. Зміст мотиваційного компоненту передбачає сукупність соціальних та особистісних спонукальних чинників. Ті складники, які віддзеркалюють сутність прав і обов'язків школярів (здатність юнака чи дівчини толерантно відстояти свою точку зору, вміння переконати опонента у розмові на гостру тему, а також розвитку тих якостей, які виявляють терплячість, співчуття), становлять зміст когнітивного компоненту грома-

дянської відповідальності. Практичний компонент передбачає формування суб'єкт-суб'єктних вмінь. Особистісний компонент стосується здатності кожного вихованця розуміти і виявляти власну неповторність, унікальність, власну відповідальність за навколишній світ «малої батьківщини» [10]. Результати творчого доробку цих та інших науковців було враховано у нашому дослідженні.

Метою статті є визначити критерії та рівні громадянської вихованості, перевірити ефективність педагогічних умов громадянського виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу. Щоб досягти мети дослідно-експериментальної роботи ми скористалися низкою дослідницьких методів, зокрема методом аналізу, порівняння, експертної оцінки, педагогічного експерименту тощо.

Як вважає І. Бех, «критерій вихованості особистості визначається ступенем її сходження й достатньою мірою опанування основних цінностей людства, які є основою подальших вчинків, відображають ієрархію якостей, які формуються у процесі виховання [7, с. 7]. При оцінці рівня громадянської вихованості учнів ми опиралися на критерії та показники, розроблені сучасними науковцями [2–3; 6], власні спостереження під час дослідно-експериментальної роботи. Було уточнено показники для кожного критерію і логічна послідовність використання цих показників у діяльності учнів.

Інтелектуальний критерій представлений такими показниками:

- глибиною знань учнів громадянського змісту;
- наявність в учнів громадянської позиції;
- уміння учнями виокремлювати й аналізувати явища громадянського життя.

Показниками емоційного критерію є:

- наявність власної позиції стосовно подій в держав;
- уміння визначати виховний потенціал позашкільної діяльності;
- здатність до оцінки цінностей демократичного суспільства.

Діяльнісний критерій визначено такими показниками:

- вияв інтересу до взаємодії громадян і держави в досягненні суспільного добробуту;
- активність у підтриманні механізму захисту прав людини;

- особистісна самореалізація серед однолітків.

Цікавим є підхід А. Бекірової, яка «загальним, спільним показником сформованості основ громадянської культури молодших школярів визнає наявність характеристик кожного попереднього критерію в наступному: когнітивний критерій є базою для емоційно-ціннісного, а діялісно-поведінковий критерій передбачає реалізацію когнітивного й емоційно-ціннісного критеріїв» [11, с. 8].

Дослідниця Л. Корінна, досліджуючи громадянські цінності старшокласників загальноосвітніх

навчальних закладів, розглядає їх сформованість на трьох рівнях: початковому, середньому, достатньому [6, с. 11]. Н. Макогончук у процесі дослідно-експериментальної роботи визначає рівні громадянської компетентності курсантів, а саме: високий, достатній, середній і низький [12, с. 72].

Аналіз праць згаданих вище науковців, результати дослідно-експериментальної роботи надали можливість визначити характеристики високого, середнього та низького рівнів громадянської вихованості учнів загальноосвітніх закладів.

Було констатовано такі характеристики рівнів:

високий рівень громадянської вихованості (учні володіють повними та міцними знаннями громадянського змісту; активно та чітко виявляють громадянську позицію; грамотно виокремлюють та аналізують явища громадянського життя; систематично висловлюють власну позицію стосовно подій в державі; уміють визначати виховний потенціал в діяльності дитячих та молодіжних об'єднань; надають грамотну оцінку цінностям демократичного суспільства; виявляють стійкий інтерес до взаємодії громадян і держави в досягненні суспільного добробуту; виявляють активність у підтриманні механізму захисту прав людини; особистісна самореалізація серед однолітків задовольняє життєві цінності та пріоритети учнів);

середній рівень громадянської вихованості (учні частково володіють знаннями громадянського змісту; вибірково виявляють громадянську позицію; інколи аналізують явища громадянського життя; за певних обставин висловлюють власну позицію стосовно подій в державі; частково визначають виховний потенціал в діяльності дитячих та молодіжних об'єднань; надають оцінку цінностям демократичного суспільства; виявляють ситуативний інтерес до взаємодії громадян і держави в досягненні суспільного добробуту; виявляють помірну активність у підтриманні механізму захисту прав людини; особистісна самореалізація серед однолітків частково задовольняє життєві цінності та пріоритети учнів);

низький рівень громадянської вихованості (учні слабо володіють знаннями громадянського змісту; громадянської позиції не виявляють; до аналізу явищ громадянського життя не схильні; виявляють байдуже ставлення до подій в державі; не здатні виокремлення та використання виховного потенціалу в діяльності дитячих та молодіжних об'єднань; оцінити цінності демократичного суспільства не прагнуть; не виявляють інтересу до взаємодії громадян і держави в досягненні суспільного добробуту; не виявляють активності у підтриманні механізму захисту прав людини; особистісна самореалізація серед однолітків можлива лише за вказівкою педагогів та дорослих).

Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури, результати власних спостережень, експертне опитування педагогів надали можливість визначити критерії, показники і рівні оцінки громадянської вихованості учнів загальноосвітніх закладів.

В організації процесу громадянського виховання учнів урахувалось таке: розвиток позитивної мотивації учнів до виконання громадських доручень; формування ціннісної потреби до громадянської активності учнів; урахування в виховній роботі індивідуальних особливостей учнів; обґрунтоване поєднання різновидів виховного впливу: переконання та примушення, повага до учнів і вимогливості до них; активність, організованість та тематичне спрямування позакласних заходів.

Для здійснення кількісної оцінки показників рівнів громадянської вихованості враховувалась думка експертів (всього 12 осіб, із числа компетентних та досвідчених педагогічних працівників, переважно, з науковим ступенем кандидата педагогічних наук) Експерти заповнювали спеціально розроблені карти, в яких було вказано критерії громадянської вихованості, опис рівнів, та параметрів кількісної оцінки з урахуванням показників. Потім за всіма критеріями обчислювалася середня величина оцінки, наданої експертами. Щоб забезпечити можливість здійснювати порівняння досягнутих результатів, проведено їх систематизацію за рівнями у трибальній системі. Алгоритм дій, за яким визначалась результативність громадянського виховання учнів був таким: середній показник рівня громадянської вихованості застосовувався для виведення загального показника результативності; оцінка громадянської вихованості вираховувалась відповідно до трибальної шкали.

Для оцінки рівня громадянської вихованості учнів ми скористалися методикою, запропонованою І.Грязновим [13, с. 212], та застосували кількісні показники такого значення:

- 2 бали – у разі досить сильного вияву показника;
- 1 бал – у разі вияву показника;
- 0 балів – у разі невиявлення показника.

Для аналізу результатів експерименту скористалися методами кількісної обробки даних. Оцінюючи громадянську вихованість $ЕСП_i$ кожен експерт-учасник експерименту застосовував таку формулу:

$$ЕСП_i = \frac{I_n + E_m + D_i}{3},$$

де I_n – рівень громадянської вихованості за інтелектуальним критерієм;

E_m – рівень громадянської вихованості за емоційним критерієм;

D_i – рівень громадянської вихованості за діяльним критерієм.

Беручи до уваги факт, що за оцінкою експертів за відповідним критерієм цифри 1,66 окремі особи не набирали вище 1,66, їхній рівень громадян-

Таблиця 1

Рівні громадянської вихованості учнів до початку формуального етапу експерименту (у%)

Групи	Кількість осіб	Критерії громадянської вихованості									Рівень громадянської вихованості		
		Інтелектуальний			Емоційний			Діяльнісний			Вис.	Сер.	Низ.
		Вис.	Сер.	Низ.	Вис.	Сер.	Низ.	Вис.	Сер.	Низ.			
ЕГ	102	12	65	23	16	58	26	17	47	36	15	56,6	28,4
КГ	106	20	50,5	29,5	18,1	59	22,9	18,1	49,4	32,5	18,7	53	28,3

Таблиця 2

Рівні громадянської вихованості учнів наприкінці формуального етапу експерименту (у%)

Групи	Кількість осіб	Критерії громадянської вихованості									Рівень громадянської вихованості		
		Інтелектуальний			Емоційний			Діяльнісний			Вис.	Сер.	Низ.
		Вис.	Сер.	Низ.	Вис.	Сер.	Низ.	Вис.	Сер.	Низ.			
ЕГ	102	39	59	2	30	67	3	28	61	11	32,3	62,4	5,3
КГ	106	22	52,4	25,6	19	59,1	21,9	18,5	52	29,5	19,9	54,4	25,7

ської вихованості вважаємо низьким. З оцінками від 1,66 до 2,33 – середній рівень; з оцінкою від 2,33 та вищою – високий рівень громадянської вихованості [14]. На початковому етапі експериментальної роботи було проведено розподіл вибіркової сукупності на контрольну (КГ) та експериментальну (ЕГ) групи. До складу КГ увійшли учні 10-х–11-х класів у кількості 102 особи, до складу ЕГ увійшли 106 учнів.

Одержані до початку формуального експерименту результати дослідження громадянського виховання подано у табл. 1.

Формувальний етап педагогічного експерименту передбачав реалізацію педагогічних умов громадянського виховання учнів: створення у загальноосвітньому навчальному закладі громадянського освітнього середовища; упровадження громадянської спрямованості змісту навчальних предметів; оптимізація громадянського виховання учнів у позакласний час.

Як свідчать результати експерименту, найбільш ефективними формами громадянського виховання учнів є: бесіди, дискусії, анкетування, екскурсії до краєзнавчих та художніх музеїв, відвідування виставок, зустрічі військовослужбовцями. Корегування інтересів щодо дозвілля учнів, створення умов, які ініціюють інтерес до різноманітних видів суспільної діяльності, включення в навчальний процес знань про різні види корисної для суспільства праці призвели до формування інтересу до різноманітних соціально-цінних видів діяльності учнів; розуміння місця та ролі суспільної діяльності в житті школяра як громадянина держави.

Результати, отримані наприкінці формуального етапу експериментальної роботи, були поставлені у порівняння з результатами, які фіксувалися перед початком формуального етапу експерименту (табл. 2).

Висновки і пропозиції. Отже, висунуті нами теоретичні положення знайшли своє підтвердження під час дослідно-експериментальної роботи. Зміни, які відбулися у рівнях громадянської вихованості учнів, дозволяють зробити висновок про ефективність впроваджених педагогічних умов. Різниця в результатах в експериментальній та контрольній групах свідчить про те, що застосування педагогічних умов громадянського виховання учнів загальноосвітнього навчального закладу позитивно впливає на цей процес. **Перспективою** подальших пошуків є детальне вивчення методів та засобів громадянського виховання учнів, за допомогою яких реалізуються запропоновані педагогічні умови.

Список використаної літератури:

1. Пантук Т.І. Громадянське виховання старшокласників: навчально-методичний посібник. Дрогобич: ДДПУ, 2007. 64 с.
2. Вербицька П. В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку: монографія. Київ: Генеза, 2009. 384 с.
3. Гарбар Є. О. Виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти: дис. ... д-ра філософії: 011 – Освітні, педагогічні науки. Харків, 2021. 299 с.
4. Мірошніченко В.І., Совва С.М. Роль сім'ї в громадянському вихованні учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 49. Том 2. 270 с., С. 171–176.
5. Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби:

- навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Зволейко Д. Г. [вид.], 2015. 111 с.
6. Корінна Л. В. Формування громадянських цінностей старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах : автореф. дис. ... пед. наук : спец. 13.00.07. Київ, 2005. 20 с.
7. Бех І. Д. Патріотизм: сучасні ознаки та орієнтири виховання. *Рідна школа*. 2015. № 1-2.
8. Педагогічний експеримент : навч.-метод. посіб. [укладач О. Е. Жосан]. Кіровоград : Вид-во КОІПО ім. В. Сухомлинського, 2008. 72 с.
9. Шкільна І. М. Діагностика патріотичного виховання старших підлітків у позаурочній діяльності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2009. Вип. 13, кн. 1.
10. Левківський М. В. Соціально-громадянська відповідальність особистості. *Наукові записки*. Вип. 52. Ч.1. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград. 2003. С.44–47.
11. Бекірова А. Формування основ громадянської культури молодших школярів у позаурочній діяльності загальноосвітніх шкіл Автономної Республіки Крим: *автореф. дис. ... канд. пед. наук:3.00.07*. Київ. 2010. 21 с.
12. Макогончук Н. В. Формування громадянської компетентності у майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу: дис. ...канд. пед. наук. Хмельницький. 2013. 244 с.
13. Грязнов І. О. Теоретико-методичні засади морального виховання майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Хмельницький : 2005. 469 с.

Gevko O., Zharovska O. Research and experimental work on civic education of students of general educational institutions

The article is devoted to determining the criteria and levels of civic education, checking the effectiveness of pedagogical conditions for civic education of students in general educational institutions. The authors clarified the indicators for each criterion and the logical sequence of using these indicators in the students' activities.

The intellectual criterion is represented by the following indicators: the depth of students' knowledge of civic content; students have a civic position; students' ability to distinguish and analyze the phenomena of civil life. Indicators of the emotional criterion are: the presence of one's own position regarding events in the states; the ability to determine educational potential in extracurricular activities; the ability to assess the values of a democratic society. The operational criterion is defined by the following indicators: the expression of interest in the interaction of citizens and the state in achieving public welfare; activity in supporting the human rights protection mechanism; personal self-realization among peers.

High, medium, and low levels of civic education of students were ascertained.

The opinion of experts was taken into account to carry out a quantitative assessment of the indicators of the levels of civic education. The experts filled out specially developed maps, which indicated the criteria of civic education, a description of the levels, and the parameters of the quantitative assessment taking into account the indicators. Then, the average value of the assessment given by the experts was calculated for all criteria.

The formative stage of the pedagogical experiment provided for the implementation of pedagogical conditions for the civic education of students: the creation of a civic educational environment in a comprehensive educational institution; implementation of the civic orientation of the content of educational subjects; optimization of civic education of students in extracurricular time.

The authors included the following as the most effective forms of civic education of students: conversations, discussions, questionnaires, excursions to local history and art museums, visits to exhibitions, meetings with military personnel. The changes that occurred in the levels of civic education of students allowed the authors to draw a conclusion about the effectiveness of the implemented pedagogical conditions. The difference in the results in the experimental and control groups testified to the positive influence of the application of pedagogical conditions of civic education of students of a comprehensive educational institution on this process.

Key words: *civic education, students, general educational institution, criteria and indicators of civic education, levels of civic education.*